

ईशान्य भारतात भरडधान्याचे पुनरुज्जीवन

Prabal Sen, Patrick Hansda, Pradipta Kishore Chand and Haridas VR

ईशान्य भारतातील अल्पभूधारक शेतकऱ्यांनी त्यांच्या पीक पद्धतीत तसेच त्यांच्या आहारात भरडधान्ये पुनरुज्जीवित केली आहेत. अन्न आणि कृषी प्रणालीमध्ये भरडधान्य परत आणण्यासाठी तांत्रिक मार्गदर्शन आणि मूल्यवर्धन आणि विपणनासाठी जोडणी निर्माण करण्याच्या दृष्टीने स्थानिक शेतकऱ्यांना थोडासा पाठिंबा महत्त्वाचा ठरला आहे.

भरडधान्ये ही ईशान्य भारतातील कृषी भूरचना आणि आहार संस्कृतीचा एक महत्त्वाचा भाग आहे.

भारतातील ईशान्येकडील प्रदेशात प्रामुख्याने पावसावर आधारित कृषी प्रणालीवर निर्वाह करणारे छोटे शेतकरी मोठ्या प्रमाणात आहेत. हा प्रदेश पारंपारिक शेती पद्धतीसाठी ओळखला जातो जसे की स्थलांतरित शेती, ज्यामध्ये लागवडीसाठी जंगलातील जमिनीचा लहान भाग साफ करणे आणि जाळणे इ.

तांदूळ, मका, बाजरी, कडधान्ये, चहा, मसाले आणि फळे या पिकांच्या उत्पादनासाठी हा प्रदेश प्रसिद्ध आहे. उच्च पातळीच्या जैवविविधतेने देखील वैशिष्ट्यीकृत असलेला हा प्रदेश अनेक पिकांच्या स्थानिक जाती आणि पशुधनाचे घर आहे. या प्रदेशाला पूर, भूस्खलन आणि भूकंप यांसारख्या नैसर्गिक आपत्तींचा मोठा धोका आहे. ज्यामुळे शेतीवर विपरीत परिणाम होतो. जमिनीचा न्हास, मातीची धूप, कमी उत्पादकता, खराब बाजार संपर्क आणि हवामानातील बदल ही या प्रदेशातील शेतकऱ्यांसमोरील अतिरिक्त आव्हाने आहेत.

भरडधान्ये ही ईशान्य भारतातील कृषी भूरचना आणि आहार संस्कृतीचा एक महत्त्वाचा भाग आहेत. येथे नाचणी (फिंगर मिलेट), राळा, कुहु, बाजरी, जॉन टियर्स या भरडधान्याच्या जाती आढळतात.

आसाम (१८.८२ किलो/घर/महिना) आणि बिहार (१८.६९ किलो/घर/महिना) राज्यांमध्ये लहान भरडधान्याचा सर्वाधिक वापर होतो. आव्हानात्मक आणि डोंगरळ प्रदेशात त्यांची चांगली वाढ होण्याची क्षमता आणि अत्यंत कठीण हवामानाच्या परिस्थितीशी जुळवून घेण्याची त्यांची लवचिकता यामुळे हे लहान बिया असलेले गवत शतकानुशतके प्रदेशातील स्थानिक समुदायांद्वारे लागवड आणि सेवन केले जात आहे.

पौष्टिक मूल्य, चव, आरोग्यविषयक पैलू, सामाजिक, विधी आणि सांस्कृतिक महत्त्व यामुळे पारंपारिक आंबवलेले खाद्यपदार्थ आणि पेये भारताच्या उत्तर-पूर्व राज्यांमध्ये (हिमालयात) एक विशेष स्थान व्यापतात. पूर्व हिमालयीन प्रदेशात नाचणी हे प्रमुख भरडधान्य आहे. नाचणी आणि राळा देखील बहुतेक राज्यांमध्ये आढळतात. लहान शेतकऱ्यांचे वर्चस्व असलेल्या उत्तर पूर्व प्रदेशात भरडधान्ये ही निर्वाहासाठी शेतीचा अविभाज्य भाग आहेत. जरी त्यांचा जास्त वापर हा चारा आणि पक्षी खाद्य म्हणून होतो. तरी ते प्रामुख्याने अन्न आणि पेय बनविण्यासाठी वापरले जाते. भरडधान्याचे सेवन करण्याच्या विविध प्रमाणे व पद्धती ईशान्येकडील राज्यांमध्ये वेगवेगळे आढळतात आणि अनेक वर्षे ते सारखेच राहिले किंवा कमी झाले. ईशान्य भारतात भरडधान्याच्या लागवडीला चालना देण्यासाठी प्रयत्न सुरू आहेत.

कॅरिटास इंडिया अधिक अन्न सावभौमत्वासाठी स्वदेशी ज्ञान आणि पारंपारिक खाद्यप्रणाली पुनरुज्जीवित करण्यासाठी या प्रदेशात काम करित आहे. २०१३ पासून कॅरिटास इंडिया, आसाम, अरुणाचल्य प्रदेश, मणिपूर, मेघालय, मिझोराम, नागालँड आणि त्रिपुरा या राज्यांमध्ये फॅसिलिटेटिंग अॅग्रिकल्चरल रिजनरेशन मेजर्स (FARM) नॉर्थ ईस्ट हा कार्यक्रम राबवत आहे. FARM, NE हा कॅरिटास इंडियाचा सर्वात मोठा क्लस्टर कार्यक्रम आहे जो प्रदेशातील लहान कृषी धारकांपर्यंत पोहोचतो आणि हवामान अनुकूल पारंपारिक कृषी प्रणाली आणि पारंपारिक अन्न प्रणालीद्वारे अन्न सुरक्षेला प्रोत्साहन देतो.

सकारात्मक बदल घडवून आणण्यास अल्पभूधारक शेतकरी महत्त्वाची भूमिका बजावत असताना हा कार्यक्रम समुदायाच्या नेतृत्वाखाली तयार करण्यात आला आहे.

कॅरिटास इंडिया नॉर्थ ईस्ट प्रदेशात सक्रियपणे काम करत आहे आणि भरडधान्य लागवडीसह शाश्वत शेतीच्या प्रचारासाठी ईशान्य भारतातील सात राज्यांमधील विविध वांशिक गटांशी संलग्न आहे. भारतातील भरडधान्याची वाढ आणि वापर वाढवण्यासाठी कॅरिटास इंडिया अति संवेदनशील लोकसंख्येसाठी अन्न आणि पोषण सुरक्षा वाढवण्यावर भर देत आहे. भरडधान्य लागवड आणि वापराच्या जाहिरातीद्वारे, कॅरिटास इंडिया पौष्टिक, शाश्वत आणि मजबूत असलेल्या पारंपारिक अन्न प्रणालीला पुनरुज्जीवित करण्यासाठी प्रयत्नशील आहे.

नॉर्थ ईस्ट रिजन (NER) मध्ये भरडधान्ये हा पारंपारिक शेतीचा एक भाग आहे. परंतु मुख्य अन्न म्हणून त्यांचा वापर मर्यादित आहे. कारण बहुसंख्य लोकसंख्या प्रामुख्याने भात खाणारी आहे. २०१६-१७ च्या हंगामात,

मेघालयातील रिमोई जिल्ह्यात प्रथमच नाचणीला प्रोत्साहन देण्यात आले. व्यापक प्रमाणात नाचणीच्या उपयोगाला प्रोत्साहन देण्यासाठी, कॅरिटास इंडियाने भरडधान्याच्या जास्त वापरावर भर दिला आणि त्यांच्या आरोग्याच्या फायद्यांविषयी जागरूकता वाढविली.

पीएसडी दृष्टिकोन (लोक चलिात विकास)

(People Led Development)

हा कार्यक्रम लोकांच्या नेतृत्वाखालील विकास दृष्टिकोनाच्या मुख्य तत्त्वावर आधारित आहे. जो विकास उपक्रमांच्या नियोजन आणि अंमलबजावणीमध्ये स्थानिक समुदाय आणि व्यक्तींच्या सहभागाला प्राधान्य देतो. हे लोकांना त्यांच्या स्वतःच्या विकासात सक्रिय भूमिका घेण्यास सक्षम बनवण्याचा प्रयत्न करते आणि त्यांना त्यांच्या गरजा आणि परिस्थितीबद्दल ज्ञानाचा सर्वोत्तम स्रोत म्हणून ओळखते. शक्ती आणि निर्णय घेण्याची क्षमता समुदायाकडे हस्तांतरित करणे आणि समुदाय, नागरी समाज संस्था आणि सहकारी संस्था यांच्यात भागीदारी निर्माण करणे हे या दृष्टिकोनाचे उद्दिष्ट आहे.

लोकांच्या सहभागातून आणि सामूहिक निर्णयाद्वारे सार्वभौमत्वासाठी पारंपारिक आणि सांस्कृतिक खाद्य पद्धती पुनरुज्जीवित करण्यासाठी एफ.ए.आर.एम. (FARM) कार्यक्रम सुरू करण्यात आला. शेतकऱ्यांना एकत्रित केले गेले आणि त्यांचे जीवन, उपजीविका, उत्पन्न आणि अन्न सुरक्षा यांच्याशी संबंधित त्यांच्या सामान्य समस्यांवर चर्चा करण्यासाठी समुदाय आणि शेतकरी गटांना एकत्र आणले गेले. एफ.ए.आर.एम. (FARM) द्वारे कार्यक्रमात सहभागी गावांमध्ये सामुदायिक एकत्रीकरण केले गेले आणि लोकांना भरडधान्याचे मानवी आरोग्य, अर्थव्यवस्था

आणि पर्यावरणासाठी होणाऱ्या फायद्याची जाणीव करून देण्यात आली. यामुळे त्यांच्या सामूहिक निर्णयांची जाणीव आणि मालकी निर्माण झाली आहे.

भरडधान्य लागवडीवर शेतकऱ्यांची क्षमता वाढवण्यासाठी या कार्यक्रमात दुहेरी दृष्टिकोन स्वीकारण्यात आला. (FARM) ने पारंपारिक कृषी पद्धती सुधारण्यावर काम केले आणि एकीकडे कृषी विभाग आणि कृषी विज्ञान केंद्रे (KVKs) कडून प्रशिक्षण सुलभ करण्यासाठी पारंपारिक आणि वैज्ञानिक दृष्टिकोनांचे एक परिपूर्ण मिश्रण स्वीकारले गेले आणि अग्रणी शेतकऱ्यांच्या माध्यमातून त्यांच्या पूर्वजांकडून मिळालेल्या ज्ञान आणि पद्धतींच्या आधारे प्रशिक्षणाचे आयोजन केले गेले. एकंदरीत हे विज्ञान आणि परंपरेचे मिश्रण होते. या प्रशिक्षित शेतकऱ्यांमधून स्थानिक संसाधन व्यक्तीची ओळख निर्माण करण्यात आली. जेणेकरून ते त्यांच्या समुदायांना भरडधान्याच्या लागवडीसाठी मदत आणि प्रशिक्षण देऊ शकतील.

कार्यक्रमात प्रथम कुटुंबाच्या पोषण आणि अन्नाच्या गरजा पूर्ण करण्याला प्राधान्य देण्यात आले. अतिरिक्त उत्पादनाची सामान्यतः स्थानिक बाजारपेठेत विक्री होते. समुदायांना मोठ्या प्रमाणात उत्पन्न मिळविण्यात मदत करण्यासाठी, त्यांचे उत्पादन एकत्र करण्यासाठी आणि विक्री करण्यासाठी प्रशिक्षित करण्यात आले. प्रकल्पाच्या ठिकाणी अनेक छोटी दुकाने तयार करण्यात आली होती. जिथे लोक त्यांचे उत्पादन विकू शकत होते. याशिवाय शेतकऱ्यांना प्रक्रियेत मदत करण्यासाठी ग्राइंडिंग आणि पॅकेजिंग मशीनच्या स्वरूपात आधार देण्यात आला.

परिणाम

शेतकऱ्यांनी भरडधान्य लागवडीच्या यशस्वी पद्धती अवलंबल्या. बियाण्यांच्या देवाणघेवाणीमुळे व्यापक प्रसार आणि वाढीसाठी मदत झाली. स्थानिक खरेदीदारांना सामील करून भरडधान्यासाठी बाजारपेठेतील संबंध निर्माण करण्यात समुदायाला एकत्रीकरणाने मदत केली. प्रक्रिया करणारा यंत्रसामग्रीच्या प्रवेशामुळे शेतकऱ्यांना त्यांच्या उत्पादनात मूल्यवर्धन करण्यास मदत झाली. ज्यामुळे चांगले विपणन पर्याय सुनिश्चित झाले. भरडधान्यापासून बनवलेले केक आणि पीठ यासारखी मूल्यवर्धित उत्पादने लोकप्रिय झाली आहेत. फार्म कार्यक्रमाने उत्तर पूर्व भागातील पाच राज्यांमधील १५ जिल्हांमध्ये २ वर्षांपेक्षा कमी कालावधीत भरडधान्याला यशस्वीरित्या प्रोत्साहन दिले आहे. आसाम, अरुणाचल प्रदेश, मणिपूर, मेघालय आणि नागालँडमधील सुमारे १५०० हून अधिक अल्पभूधारक शेतकरी आता प्रति कुटुंब ३.५ एकर जमिनीवर विविध प्रकारची बाजरी उगवत आहेत.

प्रक्रिया आणि विपणनाद्वारे अतिरिक्त उत्पन्न मिळविण्यासाठी भरडधान्याचे महत्त्व महिलांना समजते

प्रेरणादायी गोष्टी

मेघालय राज्यातील पश्चिम जैतिया हिल्स जिल्ह्यातील सामनाँग गावातील ६८ वर्षीय शेतकरी श्री. लॅंग पिरतुह हे भरडधान्य लागवडीचे प्रबल समर्थक आहेत. गेल्या २७ वर्षांमध्ये भरडधान्याच्या लागवडीमध्ये घट झाल्याबद्दल लॅंग खेद व्यक्त करतात. ज्याची जागा मुख्य धान्य म्हणून भाताने घेतली आहे. भरडधान्याच्या तुलनेत जास्त नफा देणारी तीळ आणि झाडू यांसारखी नगदी पिके आल्यामुळे लॅंगच्या मते, या घसरणीला हातभार लागला आहे. या व्यतिरिक्त सार्वजनिक वितरण प्रणाली (PDS), ज्यामध्ये फक्त तांदूळ, गहू आणि साखर समाविष्ट आहे. त्याच्या परिणाम अन्न सवयी बदलण्यात झाला आहे. लोक बाहेरील अन्न उत्पादनांवर अधिक अवलंबून आहेत.

या आव्हानात्मक परिस्थितीला प्रतिसाद म्हणून जैतिया हिल्स डेव्हलपमेंट सोसायटी (JHDS), FARM ME, अंतर्गत कॅरिटास इंडियाच्या पाठिंब्याने भरडधान्याच्या शेतीतील घट दूर करण्यासाठी पुढाकार घेतला. भरडधान्ये लागवडीचे महत्त्व आणि त्याची प्रासंगिकता यावर चर्चा करण्यासाठी शेतकऱ्यांसोबत बैठकांचे आयोजन करण्यात आले होते. कृषी विज्ञान केंद्र, पश्चिम जयंतीया हिल्स जिल्हा उद्योजकांना भरडधान्यापासून कृषी प्रक्रियेसाठी प्रशिक्षण देत आहे.

२०१९ मध्ये भरडधान्य लागवडीच्या प्रयत्नात १० कुटुंबे सामील झाल्याने या प्रयत्नांचे सकारात्मक परिणाम दिसले. भविष्यात आणखी कुटुंबे सामील होतील अशी अपेक्षा आहे. शेजारील गावांना यात आणण्याच्या शेतकरी ते शेतकरी आणि समुदाय ते समुदाय देवाणघेवाणीला चालना मिळेल. संपूर्ण जिल्हा भरडधान्याच्या लागवडीखाली आहे.

कॅरिटास इंडियाने जेएचडीएस (JHDS) या भागीदार संस्थेला दिलेल्या समर्थनामुळे सामानाँग गावात भरडधान्य लागवड करणाऱ्या कुटुंबांची संख्या ५१ वर पोहोचली आहे. गावात नाचणीच्या दोन जाती उगवतात. ज्यांना सामान्यतः क्रेसीह (पांढरी नाचणी) आणि क्रेड्‌ऑंग (काळी चाचणी) म्हणतात. भरडधान्याच्या लागवडीची दीर्घकालीन शाश्वतता आणि प्रक्रिया, पॅकेजिंग आणि विपणन याद्वारे अतिरिक्त उत्पन्न मिळविण्याचा क्षमतेबद्दल समुदायाला खात्री आहे.

फार्म (FARM) कार्यक्रम समाजात भरडधान्य लागवडीचे पुनरुज्जीवन करण्यात आणि अन्न सार्वभौमत्वाच्या कल्पनेला चालना देण्यासाठी महत्त्वपूर्ण ठरला आहे. जो प्रदेशाच्या भविष्यासाठी महत्त्वपूर्ण आहे. मेघालय, आसाम, मणिपूर आणि नागालँडच्या इतर भागातही अशीच प्रकरणे नोंदवली गेली आहेत.

जागरूकता आणि संवेदनशीलता सत्रे शेतकरी समुदायामध्ये भरडधान्ये लोकप्रिय करत आहेत. पारंपारिक बियाणे बँकांनी भरडधान्याचे बियाणे देखील साठवण्यास सुरुवात केली. यातील यशाने याचा प्रसार होण्यास अनेक पटीने वाढ झाली आहे. स्थानिक आणि राज्य स्तरावर फार्म कार्यक्रमांतर्गत आयोजित केलेल्या भरडधान्याच्या बियाण्यांच्या देवाणघेवाणीच्या कार्यक्रमांमुळे भौगोलिकदृष्ट्या समान भागात ते अवलंबिण्याच्या दरांना वेग आला.

निष्कर्ष

एनईआर (NER) मध्ये भरडधान्ये पुनरुज्जीवित करण्यासाठी फार्म (FARM) कार्यक्रमाचा लोक चलिता दृष्टिकोन आशादायक परिणाम दर्शवित आहे. शेतकऱ्यांना पाठिंबा देऊन आणि शाश्वत शेतीला चालना देऊन या उपक्रमाने पौष्टिक अन्न स्रोत म्हणून भरडधान्याची लोकप्रियता वाढवलीच नाही तर अल्पभूधारक शेतकऱ्यांचे जीवनमानही उंचावले आणि पारंपारिक शेती पद्धती जतन केल्या. लोकांच्या नेतृत्वाखालील विकासाच्या दृष्टिकोनाने समुदायांना त्यांना त्यांच्यासाठी काय चांगले आहे याचा विचार करून त्यांच्या अन्न सुरक्षेबद्दल माहितीपूर्ण निर्णय घेण्यास सक्षम केले आहे. या उपक्रमामुळे निरोगी परिसंस्थेला चालना देताना जैवविविधता राखण्यातही यश आले आहे. भरडधान्याच्या पुनरुज्जीवनाने वांशिक समुदायांमध्ये सांस्कृतिक खाद्य पद्धती परत आणल्या आहेत. ज्याने समाजात सकारात्मक बदल घडवून आणण्यासाठी लोकांच्या नेतृत्वाखालील हस्तक्षेपांची शक्ती प्रदर्शित केली आहे.

References

- <https://apeda.gov.in/milletportal/Production.html#:~:text=The%20major%20millets%20producing%20states,in%20Millets%20production%20in%20India>
- https://apeda.gov.in/milletportal/about_us.html
- <https://www.medicalnewstoday.com/articles/what-ismillet#summary>
- E-catalogue for export of millets and value-added products-North Eastern states**
(https://apeda.gov.in/milletportal/files/NER_Millet_Value_Added_Products_Catalogue.pdf)
- Millets in the Indian Himalaya**
(https://www.millets.res.in/pub/2019/Millets_Indian_Himalaya.pdf)
- <https://apeda.gov.in/>

Prabal Sen

Program Associate Caritas India
CBCI Centre, Ashok Place, Opp. Gole Dak Khana,
New Delh - 110 001, India
E-mail : prabal@caritasindia.org

मराठी अनुवाद : श्री लक्ष्मीकांत पडोळे

Source : Revival of millets in North East India LEISA India, March, 2023